

ΕΛΕΝΗ ΚΑΡΑΜΠΑΤΖΑΚΗ

Ο ΣΠ. ΚΥΡΙΑΖΟΠΟΥΛΟΣ ΚΑΙ Η ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Το ενδιαφέρον του Σπ. Κυριαζόπουλου για την αρχαία φιλοσοφία γενικά, αλλά και για επί μέρους εκπροσώπους της, ήταν έντονο και αδιάλειπτο, εφόσον, παρά την παράλληλη ενασχόλησή του και με άλλες περιοχές της φιλοσοφίας, παρήγαγε στα λίγα χρόνια της ακαδημαϊκής του ζωής αξιόλογα έργα, τα οποία καλύπτουν δύο αλληλένδετες περιοχές της ιστορίας της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας. Μια σειρά έργων (*Τὸ γεγονός της φιλοσοφίας*, Ἀθήναι 1969, *Ἡ πολιτικὴ θρησκεία τῆς Ἑλλάδος*, Ἰωάννινα 1970) και μερικά άρθρα που περιέχονται στο *Λόγος και ἦθος*, Ἰωάννινα 1976) αναφέρονται στο φαινόμενο του αρχαίου ελληνικού φιλοσοφικού στοχασμού γενικά αναλύοντας τα κοινωνικοπολιτικά αίτια της εμφάνισης και το ιδεολογικό στίγμα της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας¹.

Μια δεύτερη σειρά εργασιών του Σ.Κ. ασχολείται με το έργο συγκεκριμένων αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων, ειδικότερα του Αριστοτέλη, για τον οποίο ο Σ.Κ. είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον λόγω του 'ρεαλιστικού' χαρακτήρα της σκέψης του. Στο επίκεντρο του ερευνητικού του ενδιαφέροντος επίσης υπήρξαν ορισμένοι προσωκρατικοί, όπως ο Αναξίμανδρος και ο Ηράκλειτος, στον οποίο αφιέρωσε τις εργασίες και τα πρακτικά των συζητήσεων του φοιτητικού σεμιναρίου που πραγματοποιήθηκε το 1972 και τα οποία εκδόθηκαν σε αυτοτελή τόμο το 1973.

Δεδομένου ότι στα πλαίσια του αφιερώματος άλλοι συνάδελφοι ασχολούνται με την πρώτη ενότητα του αρχαιογνωστικού έργου του Σ.Κ., στην σύντομη εργασία μου θα επιχειρήσω να δώσω το στίγμα της ερμηνευτικής

1. Πρόκειται για τα άρθρα «Ἡρακλῆς, ὁ θεμελιωτὴς τῆς δημοκρατίας», «Ἀπόλλων, ὁ θεὸς τοῦ πολιτικοῦ ἤθους», «ὁ ἀστικὸς πολιτισμὸς τῆς Ἑλλάδος», *Λόγος και ἦθος*, Ἰωάννινα 1976, σσ. 5-25, 26-48, 108-111. Στην ίδια ενότητα ανήκουν επίσης ορισμένα ἀπὸ τα τελευταία ἀρθρα του, ὅπως «Καθαρὸς και πρακτικὸς Λόγος εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν», «Ἐκ τῆς πολιτικῆς πρὸς τὴν θεολογίαν», «Τὸ προσκύνημα τῆς Ἑλλάδος εἰς τὴν Ἀνατολήν», στ. ἰδ. σσ. 95-107, 132-145, 146-195.

προσέγγισης του αείμνηστου καθηγητή στην φιλοσοφία του Αναξίμανδρου και του Αριστοτέλη¹.

Με τον προσωκρατικό φιλόσοφο ο Σ.Κ. ασχολήθηκε σ' ένα μόνο άρθρο του που πρωτοδημοσιεύθηκε στην εφημερίδα της Δωδώνης το 1974 και επαναδημοσιεύθηκε στο *Λόγος και Ήθος* με τίτλο «Η γεωπολιτική έννοια του άπειρου εις τὸν Ἀναξίμανδρον». Στο σύντομο αλλά σημαντικό αυτό άρθρο ο Σ.Κ. επεχείρησε να θεμελιώσει μια διαφορετική από τις μέχρι τότε κρατούσες ερμηνείες για την ιδεολογική αφετηρία της κεντρικής έννοιας της φιλοσοφίας του Αναξίμανδρου, δηλ. της έννοιας του ἀπείρου». Αφετηρία της ερμηνευτικής προσπάθειας του Σ. Κ. αποτελεί η διαπίστωση ότι, αν η έννοια ερμηνευτεί με την παραδοσιακή μαθηματική αντίληψη ως αντίθετη προς το πεπερασμένο, τότε ο Αναξίμανδρος παρουσιάζεται ως η μοναδική εξαίρεση στην 'οριοθετημένη' σκέψη των άλλων προσωκρατικών, αλλά και της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας γενικά, η οποία σ' όλη την διάρκεια της χιλιετούς πορείας της πρόβαλε το αίτημα του 'μέτρου' και της 'άρμονίας'.

Μετά από μια σύντομη αναφορά σε σύγχρονες ερμηνείες αναγωγής της έννοιας του 'ἀπείρου' σε ανατολικές επιδράσεις ο Σ.Κ. εκθέτει την προσπάθεια του Αριστοτέλη να ερμηνεύσει την ιωνική φιλοσοφία «ὐπὸ τὸ κράτος τῆς ἀπαιτήσεως, ἢ ὅποια ἐξεθείαζε τὰ σαφῆ καὶ στοργγύλα»², δηλ. το αίτημα του πεπερασμένου. Ας σημειωθεί ότι η αντίληψη αυτή έχει υποστηριχθεί και από άλλους ιστορικούς της αρχαίας φιλοσοφίας (Vlastos, Burkert, Cahn, Sambursky)³.

Στην συνέχεια της εργασίας ο Σ. Κ. επεκτείνοντας την αρχική σύλληψη του Cahn διατυπώνει την άποψη ότι η έννοια του ἀπείρου δεν είναι αντίθετη προς την έννοια του πεπερασμένου αλλά συγγενής της, δεδομένου ότι δεν προέρχεται από το στερητικό α + πέρασ, αλλά από την ρίζα *περ* (περάω-πείρω) που σημαίνει στην κυριολεξία το αδιαπέραστο. Έτσι ο Αναξίμανδρος προβάλλει, κατά τον Σ. Κ., ως οντολογική αρχή την έννοια της γῆς σε αντίθεση προς την έννοια του ὕδατος του Θαλή συμπληρώνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο την τετράδα των Ιώνων φυσιολόγων, οι οποίοι θεώρησαν ως τις οντολογικές καταβολές του σύμπαντος τα 4 στοιχεία (Θαλής-ὕδωρ, Αναξιμένης-ἀήρ, Ηράκλειτος-πῦρ, Αναξίμανδρος-γῆ).

Σε επίρρωση αυτής της επιχειρηματολογίας ο Σ. Κ. δείχνει την ευρύτητα της σκέψης του συνδυάζοντας γλωσσολογικά και φιλολογικά επι-

1. Θεωρώ σκόπιμο να μην συμπεριλάβω το αφιέρωμα στον Ηράκλειτο, επειδή περιέχει φοιτητικές εργασίες, οι οποίες βέβαια φέρουν έντονα την σφραγίδα της εποπτικής παρουσίας του Σ. Κ.

2. *Λόγος και Ήθος*, όπ. παρ. σελ. 83.

3. Στ. ίδ. σελ. 84.

χειρήματα καθώς και κοινωνικοπολιτικούς προβληματισμούς. Έτσι σε γλωσσολογικό επίπεδο εντοπίζει την ταυτοσημία του απείρου με την αδι-απέραστη γη αναλύοντας την σημασία της λέξης *ἤπειρος* (ιωνικός τύπος του *ἄπειρος*) στην στενή και την ευρεία της έννοια (για την υποδήλωση της περιοχής στην οποία ανήκουν και τα Γιάννενα και για την δήλωση όλης της Ευρώπης) ως την γή, η οποία δεν μπορεί να διαπεραστεί από τους παραπλέοντες τις ακτές. Σε κοινωνικό δε επίπεδο η εισαγωγή της έννοιας της «απείρου γαίας» θεωρείται ως ιδεολογική αντίδραση του αριστοκράτη Αναξίμανδρου απέναντι στην «αρχή» του ύδατος του Θαλή, η οποία σαφώς εξέφραζε την ανερχόμενη αστική εμποροναυτική τάξη¹.

Αυτά είναι τα βασικά και επαρκώς, κατά την άποψή μας, θεμελιωμένα επιχειρήματα του Σ.Κ. σ' αυτήν την ενδιαφέρουσα εργασία, η οποία δυστυχώς και, παρά το γεγονός ότι μεταφρασμένη από τον ίδιο στα γερμανικά δημοσιεύτηκε σε τεύχος του περιοδικού *Εποπτεία*, (1978), δεν μπόρεσε να καταλάβει μια θέση στον αριθμό των διεθνών ερμηνευτικών προσεγγίσεων, ίσως γιατί δεν ήταν προσιτή στους ξένους μελετητές.

Το ενδιαφέρον και η επίδοση του Σ. Κ. σε θέματα αρχαίας φιλοσοφίας ωστόσο κυρίως αποκαλύπτονται στις αριστοτελικές του μελέτες, ιδίως την ηθική φιλοσοφία του Σταγίριτη. Τα αριστοτελικά πονήματα του Σ.Κ. απαρτίζονται από ένα αυτοτελές βιβλίο, τα «*Πολιτικά αίτια τῆς ἠθικῆς τοῦ Ἀριστοτέλους*», Ιωάννινα 1971 και μερικά άρθρα του, όπως «*Η κοινωνική σημασία τῆς ποιητικῆς τοῦ Ἀριστοτέλους*» (*Δωδώνη* 1977) και «*Ἀριστοτέλης ὁ φιλάλληλος*», ελληνική μετάφραση γερμανικού κειμένου, με το οποίο είχε δηλώσει συμμετοχή στο Διεθνές Συνέδριο για τον Αριστοτέλη, που έλαβε χώρα στην Θεσ/κη το 1978².

Στην συνέχεια της εργασίας αυτής θ' ασχοληθώ κυρίως με την πρώτη και σημαντικότερη - κατά την γνώμη μου - εργασία, η οποία κινείται στο ίδιο πλαίσιο και των άλλων αυτοτελών αρχαιογνωστικών έργων του Σ. Κ., ιδίως τοῦ *Γεγονότος τῆς φιλοσοφίας*. Στο έργο αυτό ο Σ.Κ. εξετάζει την πολιτική και ηθική φιλοσοφία του Σταγίριτη σε συνάρτηση προς τις τότε ισχύουσες κοινωνικοπολιτικές συνθήκες με στόχο να προσδιορίσει το ιδεολογικό στίγμα της πολιτικής σκέψης του Αριστοτέλη.

Υπό το πρίσμα αυτό ο θεμελιωτής του Λυκείου χαρακτηρίζεται ως «ὁ πρῶτος θεωρητικὸς τῆς ἀρχαιότητος, ὁ ὁποῖος παρουσίασεν ἀντιπροσωπευτικῶς διὰ τὴν ἐποχὴν του τὴν λογικὴν κρίσιν τῆς πολιτικῆς ἠθικῆς»³.

1. Στ. ίδ. σελ. 88 κ.ε.

2. Στ. ίδ. σσ. 112-131.

3. *Πολιτικά αίτια τῆς ἠθικῆς τοῦ Ἀριστοτέλους*, Ἰωάννινα, 1971, σελ. 25.

Η διαπίστωση αυτή σημαίνει ότι λόγω της σημειουμένης κατά την εποχή του Αριστοτέλη ραγδαίας παρακμής των δομών της πόλης -κράτους- και παρά την εμφανή ιδεολογική προσκόλληση του φιλόσοφου στο καταρρέον πολιτικό σύστημα- διακρίνεται στην σκέψη του για πρώτη φορά η σαφής διαφοροποίηση του ιδιωτικού βίου από τον δημόσιο, διαφοροποίηση, η οποία θα λάβει δραματικές διαστάσεις στα φιλοσοφικά ρεύματα της ελληνιστικής εποχής, ιδιαίτερα στην στωική και επικουρεία φιλοσοφία.

Με δεδομένη αυτήν την διάκριση δεν είναι περίεργο ότι ο Αριστοτέλης ετόνισε ιδιαίτερα την πρακτική φιλοσοφία σε αντίθεση προς την καθαρή φιλοσοφική σκέψη εγκαινιάζοντας έτσι κατά κάποιο τρόπο την 'θεραπευτική', 'παραμυθητική' διάσταση της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας, η οποία θα κυριαρχήσει στην ελληνιστική και ελληνορωμαϊκή φιλοσοφία¹.

Στο σημείο αυτό αξίζει ν' αναφερθεί ότι ο Σπ. Κυριαζόπουλος τονίζει ιδιαίτερα την ανάπτυξη από τον Αριστοτέλη της θεωρίας περί 'φιλίας' ως στάσης ζωής, η οποία υπήρξε το πρώτο βήμα προς την χριστιανική φιλαλληλία. Ορθά επισημαίνεται ότι τόσο στον Αριστοτέλη - όσο και στην ελληνιστική φιλοσοφία θα πρόσθετα- η 'πρωτεύκη' έννοια της δικαιοσύνης συμπίπτει με αυτήν της φιλίας σε διαπροσωπικό επίπεδο οριοθετώντας ταυτόχρονα και την αδυναμία των πολιτικών δομών και θεσμών να καλύψουν τις ψυχολογικές ανάγκες επικοινωνίας μεταξύ των ανθρώπων. Για τον Αριστοτέλη (όπως και για τους Στωικούς, τους Κυνικούς και τους Επικουρείους), όταν η πολιτική εξουσία παραβιάζει την ανθρώπινη προσωπικότητα, η μόνη εναλλακτική λύση εντοπίζεται στην σύναψη φιλικών σχέσεων μεταξύ ανθρώπων ως μελών της κοινωνίας των ανθρώπων και όχι ως πολιτών².

Θα ήθελα να παρατηρήσω στο σημείο αυτό ότι ο αείμνηστος δάσκαλος έχει συλλάβει την πεμπτουςία της αριστοτελικής ηθικής, ούτως ώστε να μπορεί κανείς να ισχυρισθεί ότι η αφετηρία της αντίληψης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων εντοπίζεται όχι στους Στωικούς, όπως υποστηρίζουν σύγχρονοι μελετητές³, αλλά στην φιλοσοφία των *Ἠθικῶν Νικομαχείων* μετά την συγγραφή των οποίων, όπως γράφει ο ίδιος, «ὁ ἄνθρωπος ἀποκτᾶ ὡς δευτερον πρόσωπον μίαν ἀξιοπρέπειαν, ὁ σεβασμὸς τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ μέχρι

1. Βλ. M.C. Nussbaum: *The Therapy of Desire: Theory and Practice in Hellenistic Ethics*, Princeton, N.J., 1994, όπου υπάρχει και εκτενής βιβλιογραφία επί του θέματος.

2. *Πολιτικά αίτια τῆς ἠθικῆς τοῦ Ἀριστοτέλους*, ὅπ. παρ., σσ. 57 κ.ε.

3. Βλ. Μ. Δραγώνα - Μονάχου: «Ὁ Νόμος τῆς φύσης στη Στοά: Μία έννοια θεμελιώδης για τα ανθρώπινα δικαιώματα», *Μνήμη Εν. Παπανούτσου*, Τ. Β', Αθήνα, 1983, 133-156.

σήμερον τὸ κριτήριον τῆς ἠθικῆς ποιότητος τῶν πολιτισμῶν καὶ τῶν ἐποχῶν»¹.

Ἡ 'πολυγλωσσία' του Σ. Κ. διακρίνεται και στην θεώρηση μέσα στο πλαίσιο της ίδιας εργασίας και άλλων σημαντικών φιλοσοφικών ρευμάτων της αρχαίας Ελλάδας, ιδίως της σοφιστικῆς αλλά και της σωκρατικῆς φιλοσοφίας. Ο Σ. Κ. στην προσπάθειά του να θεμελιώσει την άποψη ότι ο Αριστοτέλης υπῆρξε ο πρώτος 'βουλευσιοκράτης' φιλόσοφος, ο οποίος υπετίμησε τον ορθολογικό χαρακτήρα της αρετῆς², υποστηρίζει ότι ο Αριστοτέλης όχι μόνο δέχτηκε τον πλατωνικό ανθρωπολογικό δυισμό, αλλά -σε αντίθεση προς τον δάσκαλό του- αξιολόγησε θετικά τις δυο πλευρές της ανθρώπινης φύσης ως κινήτρων συμπεριφοράς, προλαμβάνοντας έτσι -θα πρόσθετα-, αντίστοιχες αντιλήψεις εκπροσώπων του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Κατ' αυτόν τον τρόπο ο Σταγυρίτης αντί της αφηρημένης πλατωνικής υπερβατικῆς Ἰδέας του Ἀγαθοῦ εισηγήγαγε την εμπειρική δυνατότητα επίτευξης της αρετῆς και την επιδίωξη του συγκεκριμένου 'κατά περιστάσιν' ἠθικοῦ στόχου. Αν θα θέλαμε ν' αξιοποιήσουμε την παραστατική απεικόνιση στην περίφημη τοιχογραφία του Μιχαήλ Ἀγγέλου στην Capella Sixtina του Βατικανού, και στην ἠθική ο Αριστοτέλης ἐστρέψε το φιλοσοφικό βλέμμα από τον ουρανό που το εἶχε τοποθετήσει ο Πλάτων στην γῆ. Ὡστόσο σε αντίθεση προς τον σοφιστικό σχετικισμό ο Αριστοτέλης, κατά τον Σ.Κ., επεχείρησε να θεμελιώσει τον 'φυσικό' χαρακτήρα των κυριότερων αρχαίων κοινωνικών σχηματισμῶν, ιδίως του οἴκου και της πόλης-κράτους με την ἐλπίδα ότι, ἔστω και θεωρητικά, θα ἦταν δυνατόν ν' αναχαιτίσει την πορεία διάσπασης του προσφιλοῦς πολιτικοῦ ἱστού. Ἐτσι ο Σταγυρίτης, διαμετρικά αντίθετος προς τον σοφιστικό ατομικισμό και την εγωιστική εκδοχή της θεωρίας του φυσικοῦ δικαίου, ανανέωσε την πλατωνική αντίληψη του ἀνθρώπου ως 'φύσει πολιτικοῦ ζώου'. Ἡ αντίληψη αὐτή ἐξηγεῖ, κατά τον Σ. Κ., γιατί ο Αριστοτέλης δεν ἀπεδέσμευσε ἐντελῶς την ἠθική του ἀπὸ την πολιτική πραγματικότητα, ἐνῶ η σύνδεση αὐτή χρωμάτισε ὅλες τις ἀπόψεις του φιλόσοφου σχετικά με τις προτεινόμενες μεθόδους διάπλασης της ἠθικῆς προσωπικότητας των πολιτῶν. Εἶναι γνωστόν ὅτι σε αντίθεση προς τους φιλοσόφους της ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς, οἱ οποίοι ἐνδιέφεροντο για την διαμόρφωση 'κοσμοπολιτῶν', ο Σταγυρίτης δεν ἐπάφη ν' ἀποβλέπει στην διάπλαση 'πολιτῶν'. Ἡ σχετική με το θέμα αὐτὸ θεωρία του Αριστοτέλη πραγματεύεται τις ἐννοιες του ἔθους, της προαιρέσεως, της φρονήσεως και ἰδιαίτερα της μεσότητος ως της δυνατότητας καλλιέργειας αυτοέλεγχου.

1. Ὁπ. παρ. σελ. 69.

2. Στ. ἴδ. σελ. 81.

Αποκορύφωμα της αριστοτελικής ηθικής βέβαια, όπως επισημαίνει ο Σ.Κ., αποτελεί η σύλληψη και ανάπτυξη της *αυταρκείας* ως του κυριότερου χαρακτηριστικού του παραδειγματικού πολίτη, δηλ. ο υπερτονισμός της αντιμετώπισης του πολίτη ως αυτοσκοπού¹.

Μέσα στο στενό περιορισμένο πλαίσιο αυτής της ανακοίνωσης δεν είναι δυνατόν παρά να δοθεί μόνο ένα αδρό σκιαγράφημα της συμβολής του Σ. Κ. στην μελέτη της ιστορίας της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας². Συνοψίζοντας ωστόσο από μεθοδολογική άποψη δεν μπορεί κανείς ν' αγνοήσει την επιστημονική εμβρίθεια της σκέψης του, την δύσκολη για τον αμύητο αυστηρή δομή του γραπτού λόγου του, την βιβλιογραφική ενημέρωση, την ευρύτητα των ερμηνευτικών αναλύσεών του, οι οποίες δεν απομακρύνονται από την πολιτική και ανθρωπιστική διάσταση της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας, μιας φιλοσοφίας η οποία κληροδότησε στην δυτική σκέψη όλες τις σπουδαίες έννοιες της πολιτικής και ηθικής φιλοσοφίας, οι οποίες απετέλεσαν το υπόβαθρο των δημοκρατικών θεωριών της νεότερης εποχής (ιδιαίτερα τις έννοιες του φυσικού δικαίου, της ισότητας, της επιείκειας, της φιλίας, της μεσότητας, της φιλανθρωπίας).

1. Βλ. στ. ίδ. σσ. 101, 105, 111, 116, 127.

2. Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα από τα τελευταία άρθρα του Σ.Κ., στο οποίο με αναφορές σε σπάνια κείμενα της ελληνορωμαϊκής εποχής διαφωτίζονται σημεία της διεξόδου της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας σε θεοσοφικά κείμενα της Ανατολής, τα οποία με τη σειρά τους επηρέασαν την διαμόρφωση του χριστιανικού δόγματος. («Το προσκύνημα τῆς Ἑλλάδος εἰς τὸν Ἀνατολήν», *Λόγος καὶ Ἥθος*. Ὁ.π. παρ. σσ. 146-195).

HELEN KARABATZAKI

SRYROS KYPIAZOPOULOS: SOME VIEWS ON ANCIENT
GREEK PHILOSOPHY*

In this paper an attempt is made to present S. Kyriazopoulos's interest in ancient Greek Philosophy. It is argued that the late Professor produced significant works, which cover two interrelated areas of the history of ancient Greek Philosophy. One series of works (such as *The Birth of Philosophy*, Athens 1969, *The political Religion of Ancient Greece*, Ioannina 1970 and some articles contained in his *Logos and Ethos*, Ioannina 1976) deal with the origin of Greek Philosophy in general as well as its ideological status.

A second category of works deals with the thought of certain ancient Greek philosophers, particularly the Presocratics Anaximander and Heraclitus, and Aristotle. In this paper I discuss S.K.'s views on Anaximander and Aristotle. As far as the first is concerned, S. K. interprets aspects of his work in his article *The geopolitical Concept of Apeiron in Anaximander*, Dodoni 1974. In this paper S.K. attempts to establish a new interpretation of the concept of apeiron elaborating further Cahn's initial view; according to this perspective the concept of *apeiron* is not the opposite of finite, but following linguistic, philological and sociological evidence it is claimed that *apeiron* in Anaximander is the philosophical expression of Earth. According to this interpretation *apeiron* comes from *a* and the root *per*, hence *poros*, i.e. pass through. From a social point of view the concept of *apeiron* is considered to be a reaction of the aristocrat Anaximander to the 'democratic' principle of water introduced by Thales.

As far as Aristotle is concerned, S.K. had a genuine interest in his philosophy. In his substantial works dealing with Aristotle's

* This paper was presented at the «Scientific Meeting in Memory of S. D. Kyriazopoulos» (Friday, 24 of November 1995) organized by the Section of Philosophy of the Arts-Faculty, University of Ioannina.

thought, particularly *The political Sources of Aristotle's Ethics*, Ioannina, 1971, the late Professor examines critically Aristotle's political philosophy in relation to contemporary sociopolitical conditions. In this framework Aristotle is treated as the first Greek philosopher, who made a clear distinction between private and public life opening thus the way for hellenistic philosophy. In the same work S.K. also emphasises the development of the concept of 'friendship' from Aristotle as the first step towards christian altruism. Last but not least, among others, S.K. develops the argument that Aristotle is to be seen as the first clear exponent of ethical 'voluntarism' undervaluing the rational character of virtue.

Generally speaking S.K. rightly presents Aristotle as a genius tormented between his attachment to the rapidly declining city-state and his awareness of the emerging new socio-political reality.